

Рамазан Ә.Б. *1

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, PhD-докторант
Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: makeschima@gmail.com*

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ОТАРЛЫҚ ӘКІМШІЛІК РЕФОРМАЛАРЫНЫҢ БАТЫС СІБІР ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Ресей империясының XIX ғасырдың I жартысында Батыс Сібір өңіріндегі қазақтарға қатысты жүргізген отарлық әкімшілік реформаларының дәстүрлі басқару жүйесіне тигізген әсері жан-жақты талданады. Зерттеу барысында 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» және оның негізінде жүзеге асқан округтік басқару жүйесінің қазақ қоғамындағы билік құрылымдарының трансформациялануындағы шешуші фактор ретінде қарастырылады. Империялық биліктің негізгі мақсаты – хандық билік институтын әлсірету, дәстүрлі саяси-құқықтық жүйені біртіндеп жою және қазақ даласын орталықтандырылған әкімшілік басқару кеңістігіне енгізу болды. Жаңа реформалар ауыл, болыс, округ деңгейлеріндегі басқару лауазымдарын қайта құрылымдап, сұлтандар мен аға сұлтандарды империялық бюрократиялық иерархияға бейімделген жаңа элита ретінде қалыптастырды. Мақалада реформалардың мазмұны мен олардың саяси мақсаттары салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы талданып, қазақ қоғамының ішкі билік қатынастарына, әлеуметтік құрылымына және дәстүрлі институттардың қызметтік рөліне тигізген ықпалы зерделенеді. Сонымен қатар, Ресей әкімшілігінің басқарушы орган ретінде Батыс Сібір Бас басқармасы арқылы жүргізген бақылау жүйесі, оның қазақ даласындағы отарлық саясатты іске асырудағы тарихи рөлі айқындалады. Зерттеу нәтижесінде 1822 жылғы Жарғының қазақ қоғамында жаңа әкімшілік жүйенің орнығуына, дәстүрлі көшпелі басқару үлгілерінің әлсіреуіне және империялық басқару формаларының күшеюіне ықпал еткені анықталады. Реформалардың ұзақ мерзімді салдары ретінде қазақ даласында әлеуметтік-саяси элитаның жаңа типінің қалыптасуы және өлкеде империялық биліктің орнығуы көрсетіледі.

Кілт сөздер: Батыс Сібір әкімшілігі, Орта жүз, реформа, саясат, округ, аға сұлтан, империялық басқару, хандық билік, басқару жүйесі, әкімшілік-аумақтық бөлініс.

Рамазан Ә.Б. *1

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
докторант PhD Алматы, Республика Казахстан
e-mail: makeschima@gmail.com*

ВЛИЯНИЕ КОЛОНИАЛЬНЫХ АДМИНИСТРАТИВНЫХ РЕФОРМ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА ТРАДИЦИОННУЮ СИСТЕМУ УПРАВЛЕНИЯ КАЗАХОВ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ

Аннотация

В статье всесторонне анализируется влияние колониальных административных реформ, проведенных Российской империей в первой половине XIX века в отношении казахов Западно-Сибирского региона, на традиционную систему управления. В ходе исследования рассматривается «Устав о сибирских киргизах» 1822 года и внедренная на его основе окружная система управления как решающий фактор трансформации властных структур казахского общества. Основная цель имперской власти заключалась в ослаблении института

ханской власти, постепенной ликвидации традиционной политико-правовой системы и включении казахской степи в пространство централизованного административного управления. Новые реформы перестроили управленческие должности на уровнях аула, волости и округа, формируя из султанов и старших султанов новую элиту, адаптированную к имперской бюрократической иерархии. В статье посредством сравнительно-исторического метода анализируется содержание реформ и их политические цели, а также изучается их влияние на внутренние властные отношения, социальную структуру и функциональную роль традиционных институтов казахского общества. Кроме того, раскрывается деятельность Западно-Сибирского главного управления как органа, осуществлявшего контроль и реализовывавшего колониальную политику в степи. По итогам исследования установлено, что Устав 1822 года способствовал утверждению новой административной системы, ослаблению традиционных кочевых форм управления и усилению имперских моделей власти. Долгосрочными последствиями реформ явились формирование нового типа социально-политической элиты и укрепление имперского господства в регионе.

Ключевые слова: Ключевые слова: Западносибирская администрация, Средний жуз, реформа, политика, округ, старший султан, имперское управление, ханская власть, система управления, административно-территориальное деление.

Ramazan A.B. *1

*¹Abai Kazakh National Pedagogical University, PhD student
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: makeschima@gmail.com*

THE IMPACT OF THE RUSSIAN EMPIRE'S COLONIAL ADMINISTRATIVE REFORMS ON THE TRADITIONAL GOVERNANCE SYSTEM OF THE KAZAKHS OF WESTERN SIBERIA

Annotation

The article provides a comprehensive analysis of the impact of the Russian Empire's colonial administrative reforms carried out in the first half of the 19th century on the traditional governance system of the Kazakhs of the West Siberian region. The study examines the "Statute on the Siberian Kirghiz" of 1822 and the district-based administrative system established under it as a decisive factor in the transformation of political power structures within Kazakh society. The primary objective of the imperial administration was to weaken the institution of the khanate, gradually dismantle the traditional political and legal system, and integrate the Kazakh steppe into a centralized administrative framework. The new reforms restructured administrative positions at the aul, volost, and district levels, shaping sultans and senior sultans into a new elite adapted to the imperial bureaucratic hierarchy. Using the comparative-historical method, the article analyzes the content and political goals of the reforms and explores their influence on internal power relations, social structure, and the functional role of traditional institutions within Kazakh society. In addition, it highlights the role of the West Siberian Main Administration as the governing body that exercised imperial oversight and implemented colonial policies in the steppe. The findings demonstrate that the 1822 Statute facilitated the establishment of a new administrative order, weakened traditional nomadic governance models, and strengthened imperial forms of authority. The long-term consequences of these reforms included the emergence of a new type of socio-political elite and the consolidation of imperial domination in the region.

Keywords: West Siberian administration, Middle Zhuz, reform, policy, district, senior sultan, imperial governance, khanate authority, administrative system, administrative-territorial division.

Кіріспе. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың II жартысына дейінгі аралығында Ресей империясының Орта Азия хандықтарына қатысты жүргізген саяси бағыты елеулі өзгерістерге ұшырады. Бұл кезеңде империя қазақ даласында мемлекеттік-саяси үстемдігін орнатуға ұмтылып, әкімшілік басқару жүйесіне бірқатар реформаларды енгізу арқылы дәстүрлі басқару құрылымдарын трансформациялауға кірісті.

Ресей әкімшілігі дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-құқықтық негіздеріне жалпыресейлік заңдар мен жарғыларды енгізу арқылы қазақ хандарының билігіне бақылау орнатуға тырысты. Осы мақсатта олар хан сайлау институтына тікелей араласа бастады. Бұл реформалық өзгерістерді жүзеге асыруда Батыс Сібір және Орынбор әкімшіліктері шешуші рөл атқарды.

Батыс Сібірдің Бас басқармасы (1822-1882) «Сібір губернияларын басқару туралы Ереже» негізінде құрылды. Бұл аймақтағы жоғарғы әкімшілік орган болып саналды және генерал-губернатор мен кеңестен тұрды. Бас басқарма жергілікті әкімшілік органдарының қызметіне жалпы қадағалау жүргізді. Кеңес құрамына үш министрліктің (ішкі істер, қаржы және әділет) өкілдері және үш кеңесші-іс жүргізуші кірді. Бұл кеңесшілер басқарма бөлімдерін басқарып отырды [1, 4-б.].

Қазақ даласын отарлауды тереңдету және оны тікелей басқаруға көшу үшін Ресей әкімшілігі «хандық институттың» ықпалын әлсіретуге ұмтылды. Бұл бағыттағы саясаттың негізгі мақсаты – империяға адал, бағынышты жаңа басқарушы элитаны қалыптастыру болды.

XIX ғасырдың 20-жылдары қазақ қоғамындағы билік институттары елеулі өзгерістерге ұшыраған кезең болды. Бұл өзгерістер, ең алдымен, Ресей империясының Қазақстан аумағын өз құрамына толықтай қосу мақсатында жүргізген әкімшілік-территориялық реформаларымен тығыз байланысты. Империялық билік қазақ даласындағы хан-сұлтандарды әкімшілік басқару жүйесіне тарту арқылы жергілікті басқаруға ықпал етуді көздеді және реформалар енгізілген аймақтарға бақылау орнатуға ұмтылды.

1822 жылы Орта жүзде басталған алғашқы әкімшілік реформалар 1824 жылы Кіші жүзде жалғасын тапты. Бұл үдеріс барысында Орта жүз аумағында жаңа билік институттары қалыптасып, дәстүрлі басқару құрылымдары түбегейлі өзгеріске ұшырады.

Әкімшілік тұрғыдан омбылық қазақтар ауылдарға, болыстарға және округтерге (шекаралық және ішкі) бөлінді. Олар, негізінен, бір рудың болыстарынан құралуы тиіс болды. Мұндай әкімшілік-аумақтық бөлініс принципінің жүзеге асырылуы нақты саяси жағдайға байланысты мемлекетке бағынышты көшпелі халықты басқаруды жеңілдетуді, яғни қазақтардың дәстүрлі әкімшілік байланыстары мен институттарын пайдалануды көздеді. Басқару жүйесі ауылдарда – старшындардан, болыстарда – сұлтандардан, ал округ деңгейінде – аға сұлтандардан тұруы тиіс болды. Аға сұлтандар округтік басқару органдары болып табылатын округтік приказдарға төрағалық етті. Бұл алқалық әкімшілік органдар полиция және сот өкілеттіктеріне ие болды. Округтік приказ құрамына облыстық бастықтың тағайындауы бойынша екі орыс заседателі және құрметті қазақтардан сайланатын екі өкіл кірді [2, 11-б.].

Округтік приказ өз әкімшілік функцияларын канцелярия, аудармашылар және шептік казактардан құралған ішкі стража арқылы жүзеге асырды. Приказдағы іс жүргізу орыс және татар тілдерінде жүргізілді.

Заң қазақ шенеуніктерін сайлау тәртібін де айқындады. Ауыл старшындары үш жыл сайын ашық дауыс беру арқылы көпшілік дауыспен сайланып, қызметке округтік приказ арқылы бекітілетін. Егер округтік приказ сайлау нәтижелерімен келіспесе, дау облыстық басқарма қарауына жіберілді. Сұлтандарға бұл атақты мұрагерлікпен беру құқығы сақталды, бірақ тек тікелей төменгі ұрпақ бойынша және бірінші туған ер балаға берілу тәртібі бекітілді. Сұлтандар дене жазаларынан босатылды. Сонымен бірге, Жарғы жергілікті әдет-ғұрыпқа сай болыс сұлтанын қоғам тарапынан сайлауды талап етті, ал сайлау нәтижелері облыстық басқармада бекітілуі тиіс болды [3, 74-б.].

Аға сұлтанды тек сұлтандардың өздері үш жыл мерзімге сайлады, ал округтік приказдың қазақ заседательдері билер мен старшындар тарапынан екі жылға сайланды. Сайлау

нәтижелері облыстық бастықтың бекітуіне ұсынылды. Заң аталған лауазымдарды қатарынан екі мерзімнен артық атқаруға тыйым салды. Көпшілік дауыс жинаған кандидат сайланған болып есептелді. Сайлау нәтижелері жария түрде мәлімделді. Осылайша, «Сібір қырғыздары туралы жарғы» (1822 ж.) қазақтардың көшпелі қоғамында жаңа басқару жүйесін орнықтырды. Бұл жүйе белгілі бір деңгейде жергілікті дәстүрлер мен басқару тәжірибесін ескеріп, Ресей империясының құрамына енген жаңа аймақ тұрғындарына ішкі Ресейдің салық төлеуші халқына қарағанда бірқатар жеңілдіктер беруді көздеді. Реформаның басты мақсаты – жаңа аумақтарды империяның саяси, экономикалық және әкімшілік кеңістігіне біртіндеп енгізу арқылы отарлық билікті орнату үдерісін саяси және материалдық шығындарды барынша азайтып, бейбіт тәсілмен жүзеге асыру болды.

Жаңа басқару жүйесі қызметтік иерархия мен лауазымдық жауапкершілікті нақтылауға бағытталды, бұл өз кезегінде дала аймақтарын тиімді әрі жүйелі түрде басқаруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, аталған әкімшілік құрылымның ішкі Ресейдегі мемлекеттік басқару моделіне ұқсастығы империяның әкімшілік ассимиляция саясатының айқын көрінісі болып табылады. Осылайша, 1822 жылғы реформалар қазақ даласында Ресей империясының отарлық билік жүйесін орнықтырудың маңызды кезеңіне айналып, дәстүрлі көшпелі басқару құрылымдарының біртіндеп ыдырауына және империялық әкімшілік жүйемен ұштасқан жаңа билік үлгісінің қалыптасуына жол ашты.

1822 жылғы Жарғының жүзеге асырылуы қазақ даласында жаңа әлеуметтік-саяси элитаның империялық әкімшілік құрылымға бейімделген сұлтандар мен шенеуніктер тобының қалыптасуына алып келді. Олар империялық басқару аппараты мен жергілікті қазақ қоғамы арасындағы дәнекер рөлін атқарып, отарлық биліктің саяси мүдделерін іске асыруда маңызды қызмет атқарды. Осы орайда, Ресей әкімшілігі тарапынан тағайындалған шенеуніктердің империялық басқару аппараты мен жергілікті қазақ қоғамы арасындағы дәнекер ретіндегі рөлі, олардың ықпал деңгейі, сондай-ақ Ресей саяси жүйесіне адалдығы мәселелері де зерттеуді қажет ететін өзекті сұрақтардың қатарында. Бұл бағытта 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» реформасынан кейінгі Орта жүздің билік құрылымында қызмет атқарған тұлғалардың әлеуметтік-саяси портретін архивтік деректер, тарихи құжаттар мен жарияланған материалдар негізінде зерделеу – қазақ қоғамындағы билік эволюциясын терең түсінуге мүмкіндік береді және тарихнамалық тұрғыдан маңызға ие деп есептейміз. Бұл мәселені зерттеу арқылы ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы Орта жүз аумағындағы билеушілердің жаңа саяси басқару жүйесін қалыптастыру үдерісін, сондай-ақ жергілікті сұлтандар мен аға сұлтандардың жаңа әкімшілік иерархиядағы орнын айқындауға мүмкіндік туады. Жалпы, қазақ мемлекеттілігінің эволюциясы барысында айрықша маңызға ие болған аға сұлтандар институтының қызметі мен тарихи рөлін анықтау үшін оның құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерін жан-жақты талдау өзекті болып табылады.

Аталған мәселенің өзектілігі қазіргі таңда қазақ мемлекеттілігінің эволюциясын, отарлық кезеңдегі билік жүйесінің трансформациясын және дәстүрлі басқару институттарының өзгеру сипатын тарихи тұрғыдан қайта зерделеу қажеттілігімен айқындалады. Ресей империясы енгізген отарлық реформалардың мазмұны мен салдарын талдау – Батыс Сібір қазақтарының саяси, әлеуметтік және мәдени өмірінде орын алған терең құрылымдық өзгерістердің мәнін ашуға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалып, Ресей империясының отарлық әкімшілік реформаларының Батыс Сібір қазақтарының дәстүрлі басқару жүйесіне әсері және мазмұнын талдау жан-жақты қарастырылды. Зерттеу жалпы тарихи талдаудың ғылыми әдістері мен методологиялық ұстанымдарына сүйенеді. Негізгі әдіс – салыстырмалы-тарихи әдіс. Аталған реформалардың саяси мақсаттары дәстүрлі билікті шектеу, орталықтандырылған басқаруды күшейту, шекаралық аймақтарды империя құрамына толық интеграциялау сияқты бағыттармен салыстырыла отырып анықталады. Бұл талдау реформалардың идеологиялық және империялық мүдделермен қаншалықты үйлескенін көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен

қатар, жүргізілген салыстырмалы талдау негізінде реформалардың Батыс Сібір қазақтарының әлеуметтік-саяси өміріндегі ұзақ мерзімді тарихи нәтижелері бағаланады. Мұнда дәстүрлі басқару институттарының әлсіреуі, империялық бюрократиялық жүйенің орнығуы және бұл үдерістердің қазақ қоғамының кейінгі тарихи дамуына ықпалы салыстырмалы-тарихи контексте қарастырылады.

Тарихилық принципіне сәйкес, зерттеу материалы оқиғалардың уақыттық ретімен беріледі, тарихи деректер мен оқиғалар нақты тарихи жағдайлармен үйлесімді түрде өзара байланыста талданады. Зерттеудің объективтілігі әртүрлі дереккөздерді кеңінен тарту, зерттеу нысанына қатысты материалдарды жан-жақты қарастыру арқылы қамтамасыз етіледі.

XVIII-XIX ғасырдың бас кезеңіндегі қазақ даласындағы саяси-экономикалық өзгерістер мен Ресей империясы жүзеге асырған әкімшілік реформалар сол кезеңдегі зерттеушілердің, жиһанкездердің, сондай-ақ патша үкіметінің шенеуніктерінің мемуарлық еңбектерінде көрініс тапқан. Әсіресе, XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Орта жүздің Ресей империясының құрамына қосылу үдерісі, орыс-қазақ қатынастары және 1822 жылғы әкімшілік реформа ережелеріне қатысты мәселелер төңкеріске дейінгі зерттеушілердің еңбектерінде өзіндік көзқарас тұрғысынан талданған. Бұл еңбектерде 1822 жылғы Орта жүз реформаның біртұтас отарлық әкімшілік саясаттың кезеңдері ретінде қарастырды.

Аталған кезеңді зерттеген авторлардың қатарында А.И. Левшин [4], И.Крафт [5], А.И.Добросмыслов [6] сынды зерттеушілердің еңбектері ерекше маңызға ие. Бұл авторлардың еңбектері Ресей империясының қазақ даласындағы жүргізген саясатына тікелей қатысқан немесе сол саясаттың салдарын зерттеген тұлғалар ретінде құнды дереккөз болып табылады. Олардың зерттеулері этнографиялық, әкімшілік және тарихи сипаттағы мәліметтермен ерекшеленіп, аймақтың сол кезеңдегі әлеуметтік-саяси ахуалын сипаттауда маңызды ғылыми негіз қалайды.

Қазақ даласында жүргізілген әкімшілік реформаларды зерттеу тұрғысынан Н.Г. Аполлова еңбектері айрықша мәнге ие. Империялық саясаттың ұлттық шет аймақтардағы әртүрлі бағыттары бойынша бай фактілік материалға сүйене отырып, зерттеуші қалыптасқан стереотиптердің басым бөлігін теріске шығарды. Ол көптеген нақты деректерді келтіре отырып, ресейлік үкіметтің мақсатты және кезең-кезеңмен әрекет еткенін, қазақ даласын империя құрамына біртіндеп интеграциялау саясатын жүргізгенін дәлелдеді. Бұл саясат қалаларды құру, отырықшылықты ынталандыру, азаматтық құқықтар, сауда және салық салу салаларында әртүрлі бостандықтарды беру арқылы жүзеге асырылды [7].

Зерттеуші Л.М. Дамешек 1822 жылғы реформаларды империяның шет аймақтарына қатысты алғашқы кешенді өңірлік заңнама тәжірибесі деп қарастырады. Бұл реформалар этникалық және географиялық ерекшеліктерді ескере отырып, орталық билік пен аймақ арасындағы мүдделерді үйлестіруді мақсат еткен. Мұндай көзқарас аталмыш реформаларды тек әкімшілік жүйені қайта құру емес, сонымен қатар қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси құрылымын ескере отырып, империялық кеңістікке бейімдеу әрекеті ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Оның негізгі көзқарасында Орта жүздегі реформа: «... қазақ даласындағы дәстүрлі билік институттарын, соның ішінде хандық билікті әлсіретуге бағытталған империялық саясаттың құрамдас бөлігі» ретінде қарастырады. Бұл саясат арқылы Ресей билігі Орта жүзді империялық әкімшілік жүйеге тереңірек енгізуді көздеген [8].

Зерттеуші А.В. Ремнёв 1822 жылғы реформалардың Ресей империясының империялық кеңістікті орталықтандыру саясатының бір бөлігі ретінде түсіндіреді. Жарғының негізгі мақсаты – қазақ даласын әскери-әкімшілік құрылымға енгізу, сыртқы шептердегі басқаруды қатаң иерархияға түсіру, шекаралық қауіпсіздікті нығайту. Жарғы қазақ қоғамының басқару жүйесін империялық азаматтық-әкімшілік нормаларға бейімдеуге бағытталған модернизациялық акт ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, А.В. Ремнёв Орта жүздегі хандық биліктің Жарғы негізінде кезең-кезеңмен және құқықтық жолмен жойылғанын атап өтеді [1].

Д.В. Васильев 1822 жылғы Жарғының әкімшілік жүйесін егжей-тегжейлі талдай келе: бұл процесі орталық биліктің шекаралық кеңістікті біртіндеп бағындыру стратегиясы ретінде қарастырады. Жарғы енгізілгеннен кейін қазақ қоғамының дәстүрлі саяси институттарын ыдырату арқылы империялық басқару вертикалын қалыптастырғанын көрсетеді [2].

Отандық зерттеуші Т.Т. Далаева XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістерді жан-жақты талдаған бірнеше көлемді еңбектер жазды. Автор соның ішінде тақырыпқа қатысты мақаласында қазақ қоғамындағы әлеуметтік құрылым мен әкімшілік билік жүйесіндегі күрделі өзгерістерді түсіндіреді. Әсіресе, жаңа билік өкілдерінің лауазымдық міндеттері, қызмет барысында қолданған басқару әдістері және Ресей империясына қызмет ету тәсілдері жүйелі түрде қарастырылады [9].

XIX ғасырдың соңынан XX ғасырдың басына дейінгі кезеңде Сібір әкімшілігінің қазақ жеріндегі басқару құрылымын, жергілікті халықтың әлеуметтік-саяси жағдайын, жекелеген реформалар мен аймақаралық қарым-қатынастар тұрғысынан зерттеген Ж.А. Ермекбай болды. Ол әкімшілік реформалардың (округ, болыс, ауыл) қазақтардың дәстүрлі құрылымына өзгеріс енгізіп, хандық институттың жойылу процесін зерттейді [10].

Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері жан-жақты қарастырылды. Мәтін тарихи деректерге және ғылыми көзқарастарға сүйене отырып, Ресей империясының Батыс Сібір қазақтарына қатысты отарлық әкімшілік реформаларының тарихи, әлеуметтік және саяси мәнін жан-жақты ашып береді. Зерттеу салыстырмалы-тарихи әдісті қолдану арқылы реформалардың идеологиялық, империялық және әлеуметтік әсерін анықтауға мүмкіндік береді.

Ресей империясының XIX ғасырдағы отарлық әкімшілік реформаларының Батыс Сібір аймағындағы қазақтардың дәстүрлі басқару жүйесіне тигізген ықпалын талдау, реформалардың мазмұны мен мәнін анықтау және олардың жергілікті әлеуметтік-саяси құрылымға, билік институттарына, қоғамдық қатынастарға әсерін ғылыми тұрғыда бағалау. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттерге жету көзделеді:

- Батыс Сібір қазақтарының дәстүрлі басқару жүйесінің тарихи негіздерін сипаттау;
- Ресей империясының Батыс Сібір өңірінде жүргізген әкімшілік реформаларының мазмұнын талдау;
- Аталған реформалардың дәстүрлі билік құрылымын өзгертуге бағытталған саяси мақсаттарын анықтау;
- Округтік басқару енгізілуінің қазақ қоғамындағы билік қатынастарына әсерін көрсету;
- Отарлық реформалардың әлеуметтік-экономикалық салдарын зерттеу;
- Реформалардың Батыс Сібір қазақтарының әлеуметтік-саяси өмірінде ұзақ мерзімді тарихи нәтижелерін бағалау.

Талқылау. Әлемдік тарихта әртүрлі халықтарды, діндер мен мәдениеттерді біртұтас мемлекет шеңберінде бейбіт және өзара тиімді біріктіру мүмкіндігі мәселесі әрдайым өзекті болып табылады. Ресейдің көрнекті мемлекет қайраткері, Сібірдің генерал-губернаторы граф М.М. Сперанский 1819-1822 жылдары Сібірді басқару жүйесіне көлемді реформа жүргізіп, оны Батыс және Шығыс генерал-губернаторлықтарына бөлді. Батыс Сібірдің әкімшілік орталығы бастапқыда Тобылда, ал 1839 жылдан бастап Омбыда орналасып, оның құрамына Тобыл, Том және Омбы облыстары, сондай-ақ Орта жүз бен Ұлы жүздің бір бөлігін қамтитын қазақ жерлері енгізілді. Бұл өңір ресми түрде «Сібір қырғыздары облысы» деп аталды [7, 85-б.].

Ертіс өзенінен тыс дала аумағында Сібір қазақтарының облысын ішкі және сыртқы округтерге бөлу ұсынылды: 1823 жылы шекаралық аймақта 4 ішкі округ ашылды, ал 1822 жылғы Жарғыға сәйкес 8 сыртқы округ ұйымдастырылуы тиіс болды. Бұған орай, сол жерлерге ресейлік шенеуніктерді тағайындау және жергілікті қазақ аристократиясының өкілдерін жергілікті басқаруға тарту қажет болды. Сыртқы округтердің басқару орталығы ретінде округтік приказ белгіленді, оған қазақтар үшін аға сұлтан және екі заседателі лауазымдары бекітілді [9, 72-б.].

XIX ғасырдың басына қарай Жетісу және Орта жүздегі хандық билік әлсірей бастады [11, 60-б.]. С.Б. Броневскийдің пікірінше, хандар мен сұлтандар арасындағы бәсекелестік хандық биліктің әлсіреуіне себеп болды. Хандардың өздері мен олардың төлеңгіттері қатысқан ішкі қақтығыстар даладағы олардың беделін төмендеткен. Сонымен қатар, мықты сұлтандар мен билердің бағынбаушылығы да билікке кері әсерін тигізген. Осыған орай, хандар «күшті Ресейдің қорғауына жүгінуге және оның кеңпейілділігінде қорғау іздеуге» мәжбүр болды [12, 80-б.]. С.Б. Броневскийдің тұжырымы қазақ даласындағы хандық биліктің әлсіреуін тек сыртқы отарлық саясатпен ғана емес, сонымен қатар ішкі саяси қайшылықтармен және билік құрылымының эволюциялық дағдарысымен байланыстыра қарастырудың ғылыми негізділігін дәлелдейді.

Жаңа қосылған аумақтарды тиімді басқару мақсатында Батыс Сібір генерал-губернаторлығы құрамында Омбы облысы құрылды. Батыс Сібір генерал-губернаторлығының қарауына өткен қазақтың көшпелі қауымдарын басқару үшін М.М.Сперанский арнайы «Сібір қырғыздары туралы Жарғыны» әзірледі, ол 1822 жылы бекітілді. Аталған Жарғыға сәйкес қазақ даласының аумағы округтерге, округтер болыстарға, ал болыстар ауылдарға бөлінді. Әр округке шамамен 15-20 болыс, әр болысқа 10-12 ауыл, ал бір ауылға 50-70 түтін кірді [4, 400-б.]. Округтерді қалыптастыру барысында қазақтың қыстаулары негізгі өлшем ретінде алынғаны белгілі.

Округтер әкімшілік-аумақтық принцип бойынша ұйымдастырылғанымен, қазақтардың дәстүрлі ру-тайпалық жүйесі, олардың көш маршруттары белгілі бір дәрежеде ескерілгені байқалады. Алайда жаңа округтер қазақ руларының тарихи көші-қон ареалынан тысқары да орналаса бастады, бұл империялық әкімшілік жүйенің үстемдігін күшейтуге бағытталған қадам болды.

Округтік басқару немесе округтік приказ құрамына аға сұлтан және төрт заседатель (екі орыс, екі қазақ өкілі) енді. Заседательдер жергілікті халық арасынан сайланып, облыстық билік тарапынан бекітілетін. Бұл құрылым империяның жергілікті элитаны отарлық басқару жүйесіне тарту арқылы билікті нығайтудың тиімді тетігі болғанын көрсетеді.

Сыртқы округтік приказы құрамындағы қазақ заседательдерінің лауазымдық қызметі туралы Т.Далаеваның зерттеу мақаласында жан-жақты қарастырылған. Автор 2012-2014 жылдары жүргізілген «Казахское чиновничество в XIX–XX вв.: формирование, структура, персоналии» жобасын жүзеге асыру аясында дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістерді талдау арқылы 1822-1868 жылдары Батыс Сібір генерал-губернаторлығының сыртқы округтік приказдарында қызмет еткен қазақ шенеуніктерінің мәртебесіне ғылыми сипаттама береді [9, 72-б.]. Мақалада Сыртқы округтік приказы құрамындағы қазақ заседательдерінің қызметі іс жүзінде 1824 жылдың сәуір айынан бастап 1868 жылдың 31 желтоқсанына дейін қызмет еткен. Қазақ заседательдері Ресей империясының әкімшілік қызметкері мәртебесін алды: 1822 жылғы Жарғыда оларға шенеуніктерге тән барлық атрибуттарды беру көзделді. Атап айтқанда, заседатель лауазымын белгілі бір сынып дәрежесіне теңестіру, қазақ заседательдерін штаттық бірлікке енгізу, оларға жалақы тағайындау, сондай-ақ ресми марапаттарға ие болу мүмкіндігін қарастыру қарастырылған. Жарлықтағы заседатель лауазымы IX классқа сәйкес болған. 1824 жылы олардың жалақысы жылына 200 рубльді құрады. Кейінгі кезеңдерде лауазымдық еңбекақы мөлшері қысқарған: мысалы, 1846 жылы ол жылына шамамен 57 күміс рубль болды. Сол шамадағы жалақы 1854 жылдың мамырынан бастап Семей ішкі округтік приказының қазақ заседательдеріне де белгіленді. Ол жылына 58 күміс рубль, лауазым дәрежесі IX класс ретінде сақталды.

1822 жылғы Жарғының 20-параграфында заседатель лауазымын алу тәртібі мен оған үміткер бола алатын қазақ қоғамының әлеуметтік тобы анықталды: «Приказда... құрметті қырғыздар (қазақтар – Р.Ә.) арасынан сайланатын екі заседатель қатысады». Ал сайлау тәртібі мен сайлаушылар құрамы Жарғының 36-40 баптарында белгіленген [9, 73-б.].

Округтердің басында округтік приказы тұрды, ал округті басқару құқығы шыңғыс ұрпақтарынан үш жыл мерзімге сайланатын аға сұлтанға жүктелді. «1822 жылғы Жарғының»

51-параграфында: «Аға сұлтан Ресей қызметіндегі майор шенінде барлық жерде мойындалуға және құрметтелуге тиіс...» деп көрсетілсе, 52-параграфта: «Мерзімді қызметін аяқтаған соң да аға сұлтан құрметті сұлтандар санатына енгізіледі және үш мерзім бойы қызмет еткен жағдайда Ресей империясы дворяндығына кандидатурасын ұсынуға құқық алады...» деп жазылған [4, 400-б.].

Болыстарды болыс сұлтандары басқарды және олар округтік приказға бағынды. Ауылдарды үш жылға сайланатын, тұрғындар тарапынан бекітіліп, округтік приказ арқылы рәсімделетін ауыл старшындары басқарды. Ауыл старшындары болыс сұлтанына тікелей бағынышты болды.

1822 жылғы реформаның ең маңызды салдары – хандық биліктің жойылуы еді. Сібір зерттеушілерінің пікірінше, «1822 жылы Сперанский бастамасымен құрылған Сібір қырғыздары облысының түпкі мақсаты – Ресейдің Дала өңіріндегі әскери-стратегиялық ықпалын күшейту болды» [8, 86-б.]. Шын мәнінде, жаңа басқару құрылымын енгізуге 1817 жылы Бөкей ханның, ал 1819 жылы Орта жүз ханы Уәлидің қайтыс болуы тарихи алғышарт жасады. Осы жағдайды тиімді пайдаланған Ресей билігі хандық билікті мүлде жоюды және енді жаңа хан тағайындамауды мақсатты түрде шешті. Мұның өзі қазақтың көшпелі аймақтарын империяның ішкі әкімшілік-аумақтық басқару жүйесіне барынша жақындатуға бағытталған саяси қадам болатын.

Орта жүздегі барлық билеушілер Патшалық үкіметтің талаптарын орындаған жоқ, олардың ішінде Ғубайдулла, Уәли хан, Саржан Қасымов және Қамбар Шах Ниязов. Мәселен, Ғубайдулла Орта жүзде хандық билікті жоюға және оны Көкшетау округінің аға сұлтаны ретінде тағайындауға қарсы шықты. 1824 жылы қытайлар оның әрекетінен хабар алып, Баянауылға экспедиция жіберді. Ғубайдулла ұсталып, заң бойынша іс жүргізу үшін казак әскерімен Омбыға жеткізілді [12, 77-б.].

Жарғыға сәйкес, 1823 жылы төрт ішкі (шекаралық) және сегіз сыртқы округ құрылды. Округтік приказда сыртқы округтерді басқару мақсатында аға сұлтан және екі заседатель лауазымы белгіленді.

1838 жылы «Сібір қазақтарын басқару шекаралық басқармасы» бөлінді, ал 1854 жылы сыртқы округтер құрамынан Семей облысы және Сібір қазақтары облысы құрылды. Яғни, 1854 жылға дейін олардың өз басқармасы болмады. Сондай-ақ, 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» да, 1838 жылғы «Ережелер» қазақтардың құқықтық мәртебесін нақты реттеуге құқықтық негіз бермеді.

«Сібір қырғыздары туралы Жарғының» мазмұны Орта жүздегі хандық биліктің толық жойылуын және қазақ жерлерінің Ресей империясының құрамына біржола енгізілгенін айғақтайды. 1822 жылы жаңа әкімшілік жүйе енгізілгеннен кейін бұл өңір 1917 жылға дейін Батыс Сібір, кейіннен Далалық генерал-губернаторлықтың құрамында болды.

Қазақ даласын басқару, мемлекет меншігі деп жарияланған жерлер арқылы сыртқы округтер желісі арқылы жүзеге асырылды. 1824 жылы алғашқы Қарқаралы және Көкшетау округтік приказы құрылды, ал 1832 жылы Ақмола округі ұйымдастырылды. Бұл округтік приказы жаңа аймақтарды отарлау мен бақылауды күшейтуге арналған тірек пункттеріне айналды.

1836 жылы Омбы облысында жеті сыртқы округ болды: Көкшетау, Қарқаралы, Аягөз, Ақмола, Баян-Ауыл, Үшбұлақ, Аманқарағай округтері. Ұлттық құрамы айқын айырмашылық көрсетті: ішкі округтерде – орыс халқы 89,84%, қазақтар 9,7%, ал сыртқы округтерде қазақтар 99,41%, орыс халқы 0,58% ғана болды [6, 12-б.]. Бұл басқару жүйесінің этникалық бөлу принципі бойынша құрылғанын дәлелдейді.

Патша әкімшілігі қазақ даласында жалпыимпериялық заңдарға негізделген жаңа сот жүйесін енгізді. Дегенмен, ауылдық деңгейде би соты сақталып, оның қарауына кішігірім азаматтық даулар берілді. Алайда тонау, билікке қарсы әрекет, мемлекеттік опасыздық сияқты қылмыстар империялық заңдар негізінде қаралды [13, 416-б.].

Қорыта келе, 1822 жылы қабылданған Жарғы Қазақ даласын Ресей империясының әкімшілік, құқықтық және әлеуметтік кеңістігіне біртіндеп енгізуге бағытталған кешенді нормативтік құжат болды. Петербург зерттеушісі И.И. Верняевтің пікірінше, бұл Жарғы «бір мезетте екі міндетті іске асырды: бір жағынан – империялық кеңістікке интеграциялау, екінші жағынан – жергілікті халықтың салыстырмалы автономиясын және дәстүрлі өмір салтын сақтауға мүмкіндік беру» [14, 161-б.].

Зерттеу нәтижесі. XIX ғасырдың бірінші онжылдығынан бастап Ресей империясының отарлық саясаты қазақ даласын кешенді түрде отарлау бағытында жүргізілді. Бұл отарлау жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін жойып, жергілікті халықтың салт-дәстүрі мен тұрмысын елемей, өңірде саяси билікті басқару жаңа әдістерін енгізуді көздеді. 1822-1868 жылдар аралығында Сібір қырғыздарының (қазіргі қазақтар – Р.Ә.) Омбы шекаралық басқармасы қорындағы тарихи құжаттардың кіріспесінде бұл туралы нақты әрі жан-жақты айтылады. Ол зерттеуші О.Қуанбайдың ғылыми мақаласында келесі мәтін түрінде ұсынылған: «XIX ғасырдың 20-жылдарынан бастап патшалық үкімет Қазақстандағы шексіз билігін сақтауға тырысты. Осы мақсатта хан билігін жоюды бастап, өңірді басқарудың жаңа жүйесін енгізді. 1822 жылы «Сібір қырғыздарына (қазіргі қазақтар – Р.Ә.) арналған Жарғы шығарылды. Сол жарлыққа сәйкес, Орта жүз ханының билігі шектелді және Орта жүз территориясы әкімшілік тұрғыдан жоғарғы сұлтан басқарған округтерге бөлінді. Бұл басқару топтарына феодалдар мен патша әкімшілігінің өкілдері кірді» [15, 69-б.].

1822 жылғы қабылданған реформа қазақтың көшпелі ортасында жергілікті дәстүрлерді едәуір дәрежеде ескеретін жаңа басқару жүйесін қалыптастырды. Бұл құжаттар империя құрамына жаңадан қабылданған халықтарға Ресейдің ішкі аймақтарындағы салықтық міндеткерлігі бар тұрғындармен салыстырғанда бірқатар елеулі жеңілдіктер берді, сондай-ақ қазақтарды империялық кеңістікке кіріктіруде күш қолданбайтын, біртіндеп бейімдеу тәсілін көздеді.

Аталған шаралардың негізгі мақсаты – жаңа аумақтарды мемлекеттік құрылымның қалыпты тіршілігіне кезең-кезеңімен қосу, сонымен бірге саяси және материалдық шығындарды барынша азайту болды. Жаңа әкімшілік жүйе қызметтік иерархияны нақтылап, лауазымды тұлғалардың жауапкершілігін күшейтті. Бұл өз кезегінде Дала аймағын бақылауға және басқаруға қолайлы аумаққа айналдыруды көздеді.

Жаңадан енгізілген басқару құрылымының Ресейдің ішкі губернияларындағы әкімшілік модельмен үндес болуы империяның далалық өңірді әкімшілік ассимиляциялау бағытын ұстанғанын айқын көрсетеді. 1822 жылы М.М. Сперанский жүргізген реформаға сәйкес, уездтік деңгейден бастап ұлттық элита өкілдері басқаруға тартылды. Хан институты жойылғаннан кейін жоғары лауазымды қазақтарды басқаруға қосу Ресей империясына бағыну фактын жұмсартуға бағытталған маңызды шара болды.

Отарлаудың негізгі құралдарының бірі – көшпелі халықтың әл-ауқатын әлсірету, олардың материалдық құндылығын азайту және қазақтарға әлеуметтік-экономикалық қысым жасау үшін отарлық заңдарды, мысалы, үй салығы мен мал салығын қолдану болды. Әрбір үйдің әлеуметтік жағдайы әлсіреген сайын, олар жергілікті әкімшілік пен отарлық басқаруға бағынуға мәжбүр болды. Сонымен қатар, әкімшілік жіктеу, қоныстандыруды қайта ұйымдастыру, мал шаруашылығының тіркелуі және қысқы жайылымдардың рәсімделуі, сондай-ақ малға салық салудың заңдастырылуы отарлаудың күшейтілген саясатының көрінісі болды.

1868 жылға дейін жаңа басқару жүйесі негізінде қызмет еткен қазақ лауазымды тұлғалардың құрамы қалыптасқан деп айтуға болады. Бір жағынан, олар ресейлік басқару тәжірибесінің жеткізушілері болды, екінші жағынан – өздеріне бағынатын қазақтардың мүдделерін әртүрлі даулы жағдайларда қорғауға бағытталған шешімдер ұсынды. Мұндай жағдайлар 1822-1868 жылдар аралығында заңнамалық нормаларды жүзеге асыру барысында төтенше түрде орын алған.

Жоғарыда қарастырылған деректер, жекелеген зерттеушілердің еңбектеріне жасалған қорытынды бойынша 3 негізгі нәтижені ұсынамыз:

Дәстүрлі билік институттарының әлсіреуі. 1822 жылғы Жарғы дәстүрлі хандық биліктің құқықтары мен беделін шектеу арқылы Орта жүздегі басқару құрылымын өзгертті. Хандық билік жүйесі айтарлықтай әкімшілік функцияларын жоғалтты, бұл қазақ қоғамындағы дәстүрлі басқару институттарының әлсіреуіне әкелді.

Империялық әкімшілік жүйеге интеграциялау. Жарғы Орта жүз аумағын Ресей империясының әскери-әкімшілік құрылымына енгізу, округтік және болыстық басқару бірліктерін қалыптастыру арқылы орталықтандырылған әкімшіліктің негізін қалады. Бұл реформалар қазақ жерлерінің империялық бақылауға өтуін қамтамасыз етіп, Ресей бюрократиялық жүйесінің кеңеюіне ықпал етті.

Әлеуметтік-саяси құрылымның трансформациясы. Жарғының енгізілуі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастарға әсер етіп, бай және ықпалды ру басыларын жергілікті әкімшілікке тарту арқылы биліктің жаңа иерархиясын қалыптастырды. Сонымен қатар, халыққа салынған жаңа салықтар қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті күшейтті.

Қазақтарды империялық қызметке тартуға байланысты қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер ресейлік кеңістікке бейімделу тәжірибесінің әрі қарай дамуына негіз болды, сондай-ақ қазақ көшпелі қоғамы үшін жаңа болып саналатын XIX-XX ғасырдың басындағы Ресей империясының экономикалық, саяси және мәдени нормаларын қабылдауға дайындық жағдайын қалыптастырды.

Қорытынды. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ даласына қатысты Ресей заңнамасына жасалған зерттеулер бұл кезеңде, әсіресе Сібір ведомствосына қараған Орта жүз аумағында, ресейлік басқарудың дербес әрі біртіндеп қалыптасқан жүйенің болғанын көрсетеді. Бұл өңірдегі әкімшілік жүйе жалпыимпериялық әкімшілік-аумақтық қағидаттарға сүйене отырып құрылды. Мемлекеттік басқаруды тиімді ұйымдастыру мақсатында жергілікті дәстүрлерді ресми әкімшілік талаптарына бейімдеу кезең-кезеңімен жүргізілді. Сонымен қатар, көршілес Ұлы жүз аймағында әртүрлі саяси, геосаяси және ішкі әлеуметтік себептерге байланысты басқарудың барлық деңгейлерін толық қамтитын біртұтас әкімшілік жүйе дәл осы кезеңде қалыптаса қоймады. Бұл айырмашылықтар империяның аймақтардағы саяси стратегиясының біркелкі еместігін және жергілікті жағдайға қарай бейімделгенін аңғартады. Жүргізілген зерттеу нәтижелері Ресей империясының Қазақ даласындағы саясаты оптималды әкімшілік модельді іздестіру, басқару тетіктерін сынақтан өткізу және оларды одан әрі бүкіл өңірге қолдану бағытымен сипатталған деген ғылыми гипотезаны ұсынуға мүмкіндік береді. Мұндағы түпкі мақсат – аймақты империялық мемлекеттік жүйенің ажырамас бөлігіне айналдыру, сонымен қатар жергілікті ішкі саяси ахуалды, халықаралық жағдайды және көшпелі қоғамның құрылымдық ерекшеліктерін ескеру болды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақ даласындағы хандық билік, ру ақсақалдары мен билер институттары ғасырлар бойы қалыптасқан ішкі өзін-өзі басқару тәжірибесіне сүйеніп, қоғамның саяси тұрақтылығын қамтамасыз еткен маңызды құрылым болған. Бұл жүйе Ресей империясының әкімшілік реформаларына дейін қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастарды реттеудің негізгі тетігі қызметін атқарды. Бұл реформалардың мазмұнын салыстырмалы түрде талдау олардың түпкі мақсаты – өңірді тікелей орталықтандырылған басқаруға көшіру және отарлық бақылауды күшейту болғанын айғақтайды.

Округтік басқарудың енгізілуі қазақ қоғамындағы билік қатынастарына елеулі өзгерістер әкелді. Хандық биліктің жойылуы, аға сұлтандық жүйенің енгізілуі және сайлау тәртібінің өзгеруі дәстүрлі билік иелерінің ықпалын әлсіретіп, жаңа әлеуметтік-саяси элитаның қалыптасуына жол ашты. Сонымен қатар, империялық шенеуніктерге тәуелді басқару тетіктері қазақтардың автономды шешім қабылдау мүмкіндігін шектеп, биліктің иерархиялық сипатын күшейтті.

Отарлық реформалардың әлеуметтік-экономикалық салдары да айқын байқалды: жер қатынастарының өзгеруі, көшпелі шаруашылыққа қойылған әкімшілік шектеулер, алым-

салықтың жаңа түрлерінің енгізілуі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына ұзақ мерзімді ықпал етті. Бұл өзгерістер көшпелілердің дәстүрлі шаруашылық үлгісіне қайшы келіп, отарлық тәуелділіктің тереңдеуіне әкелді.

Жалпы алғанда, аталған реформалардың тарихи нәтижелері Батыс Сібір қазақтарының әлеуметтік-саяси өмірінде ұзақ мерзімді трансформациялық үдерістерді туындатты. Дәстүрлі басқару жүйесінің ыдырауы, жаңа әкімшілік құрылымдардың орнығуы және отарлық басқарудың күшеюі өмірдің қоғамдық дамуына тікелей әсер етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ремнёв А.В. *Самодержавие и Сибирь. Административная политика в первой половине XIX в.* – Омск: Изд-во Ом. ун-та, 1995. – 236 с.
2. Васильев Д.В. *Реформы управления казахами Западносибирского ведомства в первой половине XIX в.* // *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки».* – 2015. – №3(7). – С. 10-15.
3. Васильев Д.В. *Россия и Казахская степь: административная политика и статус окраины. XVIII – первая половина XIX века.* – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 471 с.
4. Левшин А.И. *Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей.* – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
5. Крафт И. *Принятие киргизами русского подданства.* – Оренбург, 1897. – С. 38-47.
6. Добросмыслов А.И. *Тургайская область. Исторический очерк* // *Известия ОИРГО.* – Тверь, Т. 1. Вып. 2. 1902. – 524 с.
7. Аполлова Н.Г. *Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX в.* / *Акад. наук СССР. Ин-т истории.* – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1960. – 456 с.
8. Дамешек Л.М. *Сибирские реформы М.М. Сперанского: опыт административного регулирования интересов центра и региона.* – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2017. – 339 с.
9. Далаева Т.Т. *Казахские заседатели внешних окружных приказов Западной сибирии (1822-1868 гг.)* // *Уральский исторический Вестник.* – 2019. – №2(63). – С. 71-78.
10. Ермекбай Ж.А. *Сибирская администрация и казахи (20-е гг. XIX в. – 20-е гг. XX в.)* // *Известия Иркутского государственного университета. Серия «История».* – 2017. – Т. 21. – С. 37-43.
11. Мартин В. *Закон и обычай в степи: Казахи Среднего жуза и российский колониализм в XIX веке.* – Алматы: ЦОП КазАТиСО. – 282 с.
12. Броневский С.Б. *О пришествии Китайцев к горам Баян-Аул / Записки Генерал-Майора Броневскаго. О Киргиз-Кайсаках средней Орды* // *Отечественные записки. Август, 1830.* – Ч. XLI. Кн. СХХ. – СПб.: 1830. – С. 75-89.
13. Ремнев А.В. *История образования Омской области // Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народов (XVIII-XX вв.): тез. докл. и сообщений Междунар. науч. конф., посвящ. 175-летию образования Омск. обл.* – Омск: Омск. гос. ун-т, 1998. – С. 6-14.
14. Верняев И.И. *Бурятское общество и сибирский генерал-губернатор Михаил Сперанский* // *Вестник Санкт-Петербургского университета. История.* – 2017. – Т. 62. Вып. 1. – С. 148-163.
15. Қуанбай О.Б. *Колониальная политика Российской империй в отношении казахов Западно-сибирского генерал-губернаторства в архивных документах (II половина XIX в.)* // *Отан тарихы.* – 2021. – №3(95). – С. 67-74.

References:

1. Remnyov A.V. *Samoderzhavie i Sibir'. Administrativnaya politika v pervoi polovine XIX v.* [Autocracy and Siberia. Administrative policy in the first half of the 19th century]. Omsk, 1995. 236 s. [in Russian]
2. Vasil'ev D.V. *Reformy upravleniya kazahami Zapadnosibirskogo vedomstva v pervoi polovine XIX v.* [Reforms in the management of Kazakhs of the West Siberian Department in the first half of the 19th century] // *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki»*. 2015. №3(7). S. 10-15. [in Russian]
3. Vasil'ev D.V. *Rossiya i Kazahskaya step': administrativnaya politika i status okrainy. XVIII – pervaya polovina XIX veka* [Russia and the Kazakh Steppe: administrative policy and the status of the outskirts. XVIII – the first half of the XIX century]. M., 2014. 471 s. [in Russian]
4. Levshin A.I. *Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepei* [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 656 s. [in Russian]
5. Kraft I. *Prinyatie kirgizami russkogo poddanstva* [The adoption of Russian citizenship by the Kyrgyz]. Orenburg, 1897. S. 38-47. [in Russian]
6. Dobrosmyslov A.I. *Turgaiskaya oblast'. Istoricheskii ocherk* [Turgai region. Historical sketch] // *Izvestiya OIRGO. Tver', T. 1. Vyp. 2. 1902*. 524 s. [in Russian]
7. Apollonova N.G. *Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiei v XVIII – nachale XIX v.* [Economic and political relations of Kazakhstan with Russia in the XVIII – early XIX century.] // *Akad. nauk SSSR. In-t istorii. M., 1960*. 456 s. [in Russian]
8. Dameshek L.M. *Sibirskie reformy M.M. Speranskogo: opyt administrativnogo regulirovaniya interesov centra i regiona* [M.M. Speransky's Siberian reforms: the experience of administrative regulation of the interests of the center and the region]. Irkutsk, 2017. 339 s. [in Russian]
9. Dalaeva T.T. *Kazahskie zasedateli vneshnih okruzhnykh prikazov Zapadnoi Sibiri (1822-1868 gg.)* [Kazakh assessors of the outer district orders of Western Siberia (1822-1868)] // *Ural'ski istoricheskii Vestnik*. 2019. №2(63). S. 71-78. [in Russian]
10. Ermekbai Zh.A. *Sibirskaya administraciya i kazahi (20-e gg. XIX v. – 20-e gg. XX v.)* [The Siberian administration and the Kazakhs (the 1920s of the XIX century – the 20s of the XX century)] // *Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoriya»*. 2017. S. 37-43. [in Russian]
11. Martin V. *Zakon i obychai v stepi: Kazahi Srednego zhuza i rossiskii kolonializm v XIX veke* [Law and Custom in the Steppe: Kazakhs of the Middle Zhuz and Russian Colonialism in the 19th Century]. Almaty. 282 s. [in Russian]
12. Bronevskii S.B. *O prishestvii Kitaicev k goram Bayan-Aul* [About the coming of the Chinese to the Bayan-Aul Mountains] / *Zapiski General-Maiora Bronevskago. O Kirgiz-Kaisakah srednei Ordy* // *Otechestvennye zapiski. Avgust, 1830*. 1830. S. 75-89. [in Russian]
13. Remnev A.V. *Istoriya obrazovaniya Omskoi oblasti // Stepnoi krai: zona vzaimodeistviya russkogo i kazahskogo narodov (XVIII-XX vv.)* [The history of education of the Omsk region // Steppe region: a zone of interaction between the Russian and Kazakh peoples (XVIII-XX centuries)]: *tez. dokl. i soobshchenii Mezhdunar. nauch. konf., posvyashch. 175-letiyu obrazovaniya Omsk. obl. Omsk: Omsk. gos. un-t, 1998*. S. 6-14. [in Russian]
14. Vernyaev I.I. *Buryatskoe obshchestvo i sibirskii general-gubernator Mihail Speranskii* [The Buryat Society and the Siberian Governor-General Mikhail Speransky] // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istoriya*. 2017. T. 62. S. 148-163. [in Russian]
15. Kuanbai O.B. *Kolonial'naya politika Rossiiskoi imperii v otnoshenii kazahov Zapadno sibirskogo general-gubernatorstva v arhivnykh dokumentah (II polovina XIX v.)* [Colonial policy of the Russian Empire in relation to the Kazakhs of the Western Siberian general government in archival documents (II half of the XIX century)] // *Otan tarihy*. 2021. №3(95). S. 67-74. [in Russian].